

Krig och samhällsutveckling i Afrika

av Johan Nyström

DENNA ARTIKEL SYFTAR till att belysa krigsföringens utveckling i Afrika samt ge uppslag till fortsatta studier om den afrikanska krigskonsten. I en analys av de dagsaktuella konflikterna på kontinenten anser författaren att det är viktigt att belysa den historiska kontexten och i synnerhet hur befolkningen samt det afrikanska samhället präglades under perioden av europeisk kolonisation. Det kan konstateras att den koloniala perioden har, från mitten på 1800-talet till det nationella identitetsskapandet och starten av den universella koloniala självständighetsrörelsen efter andra världskriget, haft en betydande inverkan på kontinentens säkerhetspolitiska utveckling.

Vad gäller forskningen under perioden före kolonisationen så är denna behäftad med ett stort antal metodologiska problem. Afrika saknade i väsentliga delar ett skriftspråk och förvaltningar med offentliga arkiv, vilket historiskt medfört svårigheter vid studier av utvecklingen på kontinenten.

Afrikas okända historia

I alla historiska studier av de afrikanska samhällenas utveckling och krigskonst har källäget utgjort ett central problem för forskare. Det skriftliga källäget i forskning om den afrikanska kontinenten är generellt begränsat. Historiskt har de afrikanska samhällena företrädesvis bestått av små

entiteter som inkluderade upp till 150 personer.² I dessa fanns inga ”myndigheter”, förvaltningar eller motsvarande institutioner som behövde föra arkiv för eftervärlden. Samhällena var troligen inte större än att sammanslutningens åldermän kunde styra genom direkt kontakt med samhällets medlemmar. Samhällena saknade akademiska traditioner såsom det folkskolesystem eller centrala universitet som växte fram i Europa. Nödvändig kunskap om livets nödtröft överfördes istället på personbasis inom familjen eller stammen. Som en konsekvens har analfabetismen historiskt dominerat det subtropiska Afrika.

Noteras bör dock att kontinenten har över 800 olika språkgrupper. Dessa har historiskt delat in befolkningen i sociokulturella kluster. Emellertid har skriftspråket inom dessa grupperingar haft en mycket begränsad utbredning.³ Det är främst de nordliga områdena som, efter kolonisering av osmaner och araber under 600 till 1500-talet,⁴ har haft förutsättningar att bruka ett skriftspråk, arabiskan. Nedanför de arabiskttalade områdena (söder om Sahara) har muntlig berättartradition traditionellt dominerat den lokala historiebeteckningen.

Genom insatser av interdisciplinära vetenskaper såsom antropologi, arkeologi och historisk lingvistik har dock viss kun-

skap kunnat inhämtas om kontinentens utveckling liksom dess krigskonst. Studierna inom dessa vetenskapsgrenar har åtminstone skapat tillräckligt med underlag för att bygga upp hypoteser inom ämnesområdet. Ett exempel på sådan kunskap är forskning om bantuspråkens utbredning på kontinenten. Migrationen från sydvästra Afrika i östlig riktning kan spåras genom bantuspråket spridning över regionen. Detta har givit en indikation om hur den förhistoriska befolkningsmigrationen utformats. Bantufolkets vandringar och bosättningar var en form av förhistorisk kolonisation av östra och centrala Afrika. Mötena mellan bantu och de få bofasta befolkningsgrupperna var oftast fredliga. Inte sällan ingicks allianser och det skapades gemensamma sedvanor som kan spåras i språkets utveckling.

Genom migration spreds kunskap i regionen. Viktigast var kunskapen om att bedriva jordbruk och smideskonsten. Folkförflyttningens inledning var troligen ett resultat av att jorden hade bristande näring för odling i mer än under ett par år. Det torra klimatet begränsade ytan för jordbruk till de landområden som hade stadigvarande tillgång på vatten. Afrikas vilda växtliv har historiskt saknat förutsättningar att framgångsrikt föda en befolkning. I Afrika finns över 200 000 olika arter av växter, av dessa är endast 10-tal att anse som tjänliga grödor.⁵ De tidiga jordbrukarna saknade även naturgödsel. Någon möjlighet att förbättra jorden på konstjord väg fanns inte. Den tamboskap som medfördes genererade inte tillräckligt med animaliegödsel för att ha en påtaglig effekt på odlingen. Längre fram i historien medfördes järnplogar och hackor vilket underlättade brytandet av ny mark. Redskapen blev på sikt oersättliga för att man skulle lyckas i jordbruket.⁶

Civilisationsprocessen i Afrika påminner om motsvarande processer i Europa och Asien.⁷ Möjligheten till jordbruk utgjorde en skiljelinje vad gäller den afrikanska krigskonstens utveckling. I de geografiska områden som medgav ett stadigvarande jordbruk har krigskonsten historiskt haft en snabbare utveckling än i övriga delar av kontinenten. Att vara bofast innebar en stadig tillgång på kulturväxter som skapade en relativ material trygghet för invånarna. Odlandet av grödor ökade invånarnas möjlighet till en stabil tillgång på föda med ett näringsinnehåll som gav upphov till en befolkningsökning som påskyndade samhällsutvecklingen.

Jordbruken var personalkrävande vilket gav upphov till bildandet av permanenta hortikulturella samhällen inom vilka invånarna troligen blev beroende av varandras arbetsinsatser och kunskap för att överleva. Dessa entiteter utvecklade med tiden tekniker för att förvara föda över säsongerna givet begränsad avkastning på fälten. För att samhällena skulle optimera sin produktion av föda, och därmed upprätthålla de nödvändiga förutsättningarna för liv, krävdes ett visst mått av samhälllig organisation. De mest framgångsrika jordbrukarna kunde anställa arbetskraft som utförde de nödvändiga sysslorna vid anläggningen. Därmed skapades ett embryo till en social elit som kunde utnyttja sin tid för att planera och samverka med andra i samma position. Sådana grupper av människor tog åt sig ledarskapet i samhället och kunde styra utvecklingen.

Lojaliteten mellan invånarna i samhällena bidrog även till skapandet av ett förhistoriskt afrikanskt värnplikssystem, ett ”hemvärn”, genom vilket befolkningen kollektivt försvarade sitt landområde och sina tillgångar. Utvinning av järn påskyndade utvecklingen och gav upphov till mi-

litärtekniska framsteg. Konsten att smida vapen blev en katalysator för att effektivt kunna freda sina fasta bosättningar. Smideskonsten gav även upphov till ytterligare vidare arbetsfördelning i samhället. En mängd specialistfunktioner etablerades efter hand i samhällena t ex krukmakare, vilkas uppgift var att indirekt stödja produktionen av mat. Överflödet från jordbruk och hantverken såldes på nyetablerade marknader, vilket skapade ett behov av att definiera en valuta och på sikt etablerandet av ett ekonomiskt och ”juridiskt” system. Rättsskipningen var godtycklig och ofta baserad på olika varianter av sedvanerätt.

Jordbrukssamhällenas stabilitet står i kontrast till de tidiga pastoralala jägarsamhällenas livsstil. De senares nomadliv präglades av ständiga utmaningar i jakten på bytesdjur som kunde föda gruppens medlemmar. Möjligheten att lagra föda var minimal. Grupperingarna måste istället flytta när tillgången på bytesdjur minskade. Det som inte gick att bära kvarlämnades. Tillgången på föda var alltid osäker och beroende av väderlekens nyckfullhet. När torkan drabbade samhällena utplånades nära nog alla möjligheter till överskott. Jägarsamhällena levde i konkurrens med så väl andra jägarsamhällen som med de bofasta. Livsstilen gav upphov till ständiga hot om konflikter som kraftsplittrade de knappa resurserna, vilket begränsade möjligheten till befolkningsökning och en samhällsutvecklingen motsvarande den i jordbrukssamhällena. Ledarskapet i jägarsamhällen var inte sällan baserat på konsensusbeslut mellan åldermän.

Dessa två samhällstyper dominerade kontinenten under hundratals år och utgjorde de två civilisationer som de första europeiska besökarna träffade under sina resor i området under 16- och 1700-talet.

Européernas tidiga möte med kontinenten

De tidiga europeiska mötena med kontinenten genomfördes i de kustnära områdena och längs farbara floder.⁸ Portugal blev den första staten av flera som från 1400-talet och framåt organiserade återkommande handelsresor och slavhandel med bl a kustområdena i Västafrika. Inlandet blev till stor del utforskat tills senare delen av 1800-talet.

Afrika ansågs av européerna vara en ogästvänlig kontinent hemsökt av dödliga sjukdomar och svårforcerad terräng.⁹ Tydligast i detta avseende är förekomsten av malaria och i synnerhet afrikansk sömnsjuka (Trypanosomiasis) som finns utbredd i 36 av kontinentens nuvarande 56 stater, med epicentrer i det tropiska Afrika. Sjukdomarna sprids genom Tze-Tze-flugan och malariamyggan. Risken att drabbas av tropiska sjukdomar begränsade européernas möjlighet att upprätta permanenta baser eller större handelstationer i inlandet. Den omfattande dödligheten som ändå drabbade européerna som besökte Afrikas inland stämplade kontinenten som ”den vite mannens grav”.

Parasiterna påverkade inte enbart människor utan även djurlivet. Kontinentens naturliga fauna innehåller få djur som är lämpliga för boskapsskötsel, dragdjur i jordbruk eller lastdjur vid förflyttning. De arter som senare haft en substantiell påverkan på utvecklingen; svinet, kamelen, geten, fåret och hästen, har alla sitt ursprung i Asien och har förts till kontinenten av människor. Bristen på arbetsdjur som kunde stödja de personalkrävande jordbruken bidrog till etablerandet av slaverisystem som ett substitut till bristen på andra ”energikällor” i de tidiga jordbruken. Bruket av slavar som arbetskraft blev med tiden

en viktig förutsättning för att nå framgång i de afrikanska jordbrukarsamhällena. På sikt gav detta upphov till en brutal, långvarig och omfattande slavhandel på en i det närmaste industriell basis.

Under början av 1800-talet fanns relativt få skriftliga beskrivningar av det afrikanska inlandet. Det skildringar av livet i inlandet som existerar hade i stor utsträckning nedtecknats av enskilda upptäcktsresande eller kristna missionärer. Generellt innehöll samtliga beskrivningar ett utpräglat eurocentristisk perspektiv. Ett flertal av de som hade modet att resa in i kontinentens inland gjorde detta med romantiska föreställningar om kontinenten.¹⁰ De afrikanska kulturerna ansågs vara primitiva och i alla stycken underordnad de europeiska. Som en konsekvens förblev kunskapen om Afrikas förkoloniala historia under lång tid både geografiskt fragmenterad och tendensiöst kopplad till enstaka observatörers nedslag i tiden.

När kolonialmakternas intressen för expansion på kontinenten eskalerade med början på 1850-talet skapades lokala förvaltningsorganisationer, vilket teoretiskt ökade förutsättningar att med kontinuitet dokumentera livet på kontinenten. De högre ämbetsmännen i de koloniala förvaltningarna var nästan uteslutande av europisk härkomst. Detta fick till följd att dokumentation åter dominerades av fördomarna om den afrikanska civilisationen som underordnad den europeiska. Flera länder som var inblandade i den koloniala erövringsprocessen, däribland det viktoriaiska Storbritannien, tolkade lokalbefolkningens förhållanden med starka etnocentriska förtecken.

Som en konsekvens fördömdes t ex förekomsten av kvinnliga soldater (amazoner) i de lokala krigsmakterna. I brist på kunskap om den afrikanska kulturen för-

klarade man företeelsen med kvinnor som sökte sig till soldatyrket med teorier om att kvinnorna känt sexuell frustration över att de tvingats till ofrivillig monogami. Utifrån den viktoriaiska synen skulle inte kvinnor aktivt delta på slagfältet. Ingen hänsyn togs till att lokala traditionen med kvinnliga soldater som förekommit i Afrika under hundratals år och i många fall varit en integrerad del i de stridande förbanden. Istället för att kolonisatörerna fick ökad kunskap om de faktiska förhållandena beäste bristen på vidsynthet och historiska bakgrundsfakta de tidigare fördomarna om befolkningens sociala situation i sina rapporter till eftervärlden.¹¹

I de redogörelse som antecknades efter exempelvis militära expeditioner låg tyngdpunkten i första hand på berättelser om den koloniala truppens förhållanden och inte på lokalrekryterad trupp eller lokal stödpersonal.¹² Inte heller förlustsiffror för de sistnämnda grupper eller motståndare nedtecknades med stringens. Även enstaka svenska beskrivningar finns av förhållandena i Afrika bl a genom 44 svenska officerare som runt förra sekelskiftet genomförde motsvarande internationell tjänstgöring i det av den belgiske kungen Leopold II regerade Kongo.¹³ En del av denna erfarenhet användes vid förberedelserna för den svenska fredsbevarande insatsen i Kongo som varade under åren 1960–64.

Det går emellertid att utifrån dagboks- och minnesanteckningar samt brev skickade till anhöriga i hemlandet, från tjänstgörande befäl och soldater, göra vissa generella antaganden om det afrikanska samhället och dess krigskonst. Ett sådant exempel är kunskapen om den kvinnliga krigarkulturen i staten Dahomey. Dokumentationen indikerar att kvinnliga krigare historiskt haft en jämförelsevis framträdande roll i afrikansk krigföring.¹⁴ Kunskap om des-

sa kulturer har införskaffats efter enskilda observatörers nedslag i tid och rum, men kan sammantaget ge värdefulla indikationer om det vardagliga livet. Problemet är att brev inte sällan censurerades av den militära säkerhetstjänsten. Det går även att till del kartlägga förhållandena via tidningarnas nyhetsrapportering. Svagheten i dessa sammanhang är att rapporteringen i vissa fall varit politiserad och sensationslysten för att stimulera till ökad försäljning om det "exotiska Afrika". I fråga om kritisk hållning till kunskapen om den afrikanska civilisationsutvecklingen är troligen kunskapen inhämtad via sentida lingvistisk forskning och arkeologiska utgrävningar, mindre färgade av kolonialmaktens tolkningar.

Det var först under senare delen av 1900-talet som forskare i västvärlden mer systemiskt började studera Afrikas inhemska utvecklingsprocesser.¹⁵ Studierna medförde en ny syn på den afrikanska samhällenas utveckling. Under 1970-talet började framställningar av den afrikanska kulturhistorien i allmänhet och krigskonsten i synnerhet att uppmärksammas i en rad olika vetenskapliga arbeten. Detta gav upphov till en mer kritisk hållning till de tidigare föreställningarna om européernas inverkan på den afrikanska samhällsutvecklingen.¹⁶ En effekt av dessa studier, som fokuserade på utvecklingen från mitten av 1800-talet, blev att ursprungsbefolkningen inte längre betraktades som passiva åskådare till de europeiska staternas kolonialpolitik, utan snarare som offer för kolonialmaktens hänsynslöshet.

Koloniala möten med afrikansk krigarkultur

År 1879 var fortfarande 90 procent av den Afrikanska kontinenten styrd av ursprungs-

befolkningen. Detta förhållande förändrades radikalt under de kommande 35 åren. Vid utbrottet av det första världskriget år 1914 var hela den Afrikanska kontinenten förutom Etiopien och Libyen erövrade av europeiska kolonialmakter.¹⁷ Motiven till det nyvunna intresset i Afrika skiftade mellan de olika intressenterna. Generellt hade det vid denna tidpunkt skapats en rad militärtekniska innovationer som underlättade erövringsprocessen för de europeiska staterna och som dessutom sammanföll med nationella agendor.

Vad gäller de militära förhållandena hade flera av de tidigare svagheter i fråga om strategisk rörlighet mellan Europa och kontinenten förbättrats genom ångbåtens och plåtskrovet etablering. Ångbåten var en pålitlig kraftkälla som kunde lasta mer än segelfartygen och dessutom hade högre hastighet. Ångbåtarna brukades för underhållstransporter och fartygsartilleriet gav ett värdefullt understöd längs expeditioner som följde olika floder in i Afrikas inland. Exempel på andra militärtekniska innovationer såsom kulsprutan, det bakladdade geväret och senare repetergevär med magasin bidrog till en stridsteknisk överlägsenhet i den markoperativa miljön.¹⁸ Den militärtekniska utvecklingen bidrog till att européerna med begränsade medel (personal/vapen) kunde genomföra de koloniala erövringskrigen.

Militären bedömde dessutom att motståndet skulle vara begränsat och att ursprungsbefolkningen inte hade tillräckligt med trupp att utföra några massanfall likt de som utspelades sig under exempelvis Napoleonkrigen.¹⁹ Bedömningen grundade sig på erfarenheterna om att stamkulturen i Afrika var utpräglad konfliktfylld. Historiska oförätter motverkade alliansbildningar mellan olika grupper. Att underblåsa sådana konflikter blev på sikt en åter-

kommande härskarstrategi (härskas genom att söndra) i kolonialmakternas bevarande av makten i erövrade områden.²⁰

Den största hotbilden mot de europeiska soldaterna låg istället på individnivå. Ett stort antal ögonvittnesbeskrivningar, nedtecknade av europeiska soldater och befäl, från fältslag med lokala befolkningsgrupper vittnar ofta om ett stort individuellt mod, på gränsen till dödsförakt, hos de afrikanska krigarna. Särskilt framträdande i dessa sammanhang är berättelserna om zulukrigarna. En framträdande faktor till deras tapperhet var den omfattande vidskepelsen som omgärdade krigskonsten. Före bataljerna genomfördes olika ritualer på grupp och individnivå för att ingjuta positiv sinnesstämning. Hela samhället engagerades i dessa processer. Däremot beskrivs taktiken överlag som ålderdomlig och konservativ. Någon formell skolning motsvarande de krigsskolor som i Europa växt fram i upplysningens kölvatten under 1800-talet, existerade inte hos stammarna.

I nästan samtliga beskrivningar framträder en motståndare som är ovillig till både nytänkande och taktikanpassning. Motståndarna upprepar samma takiska missgrepp gång efter gång. En viktig anledning till bristerna i taktikanpassningen var kopplingen mellan krigföringen och de lokala samhällssystemen. Varje ingrepp i krigskonsten störde troligen harmonin i det sociala systemet och kunde på så sätt orsaka splittring inom befolkningsgruppen, vilket ansågs vara ett större hot mot de afrikanska samhällenas fortlevnad än den hotbild som de europiska erövrarna representerade. Exempelvis fanns en utpräglad aversion mot skjutvapen.

Förekomsten av skjutvapen riskerade att förändra maktbalansen i samhällena och motarbetades av styrande grupper. Motsvarande antipati mot skjutvapen fanns i

Japan under Tokugashougunatet (kallad Edoperioden, 1603–1868). Samurajerna motverkade skjutvapnens införande för att bevara sin status. Undantagen i de afrikanska samhällena utgjordes av krigskonst i sammanslutningar med kungamakt eller vid förekomsten av statiska och tydliga maktstrukturer. I dessa fanns ofta en militär linjeorganisation som inkluderade delarna av en styrande elit eller kungamakt. Sådana absoluta maktstrukturer verkar ha varit bättre på taktikanpassning. Genom en tydlig och väletablerat samhällssystem var riskerna för en rubbning av maktbalansen troligen mindre. Det finns även tecken på att miljöfaktorer hade viss påverkan på krigföringen t ex var olika typer av gerillakrigföring vanligare förekommande i skogsområden.²¹

Skilda agendor – men samma slutmål

De nationella agendorna för de koloniala erövringarna skiftade mellan de inblandade europeiska staterna. En del stater såsom England och Frankrike konkurrerade delvis mellan varandra om det politiska inflytandet i Afrika. I Tyskland och Italien fanns tydligare inrikespolitiska motiv (nationalism) bakom etablerandet av kolonier.²² Vad som bör noteras är att det ursprungligen endast fanns ett fåtal kolonisationsörer vilkas primära mål var att exploatera eventuella naturresurser, även om det i vissa fall bevisligen fanns sådana, exempelvis diamantfyndigheterna i södra Afrika. De storskaliga ekonomiska motiven kopplat till koloniseringen växer fram senare i historien och blir tydligare under 1900-talet. För en del nationer, exempelvis Portugal, avsågs kolonierna att utnyttjas som en skyddad ekonomisk zon för avsät-

tandet av varor och tjänster producerade i hemmanationen.

Vid sidan om de skilda politiska motiven utvecklades med tiden militärstrategiska fördelar genom kontroll över landområden i Afrika. Ett tydligt sådant exempel var britternas strävan efter kontroll över Suezkanalen, vilken togs i bruk år 1867, som militärtransportled till Indien.²³ De militärstrategiska intressena fick på sikt en framträdande roll i den brittiska Afrikapolitiken. Ytterligare ett exempel på detta är strävan efter kontroll över Sydafrika som en "bunkringsstation" och marin knutpunkt längs sjövägen till Indien.

Bland nästan samtliga koloniserare, oavsett öppna och dolda politiska agendor, fanns en universell inställning om att den afrikanska kontinenten skulle tvångsciviliseras under europeisk ledning.²⁴ Afrika beskrevs ofta som "white man's burden". Framför allt vände sig européerna mot den omfattande slavhandeln som fortfarande hemsökte kontingenten. Detta argument utnyttjades inte sällan för att vinna sympatier för den tidiga kolonialpolitiken hos hemmaopinionen. Som beskrivits tidigare har slaveriet gamla anor i Afrika, delvis som en konsekvens av miljöförhållandena som givit upphov till en historisk brist på arbetskraft (energikällor i jordbruket).

För att minimera friktionerna under koloniseringsprocessen anordnades i Berlin år 1884–1885 en särskild konferens. Konferensen varade i tre och en halv månad och syftade till att minska spänningarna mellan de koloniala staterna för att "skapa förutsättningar att civilisera den afrikanska kontingenten" som den tyske kanslern Otto von Bismarck anmärkte i sitt inledningsanförande.²⁵ Konferensens fokus var från början endast att fastställa kontrollen över kustområdena, men dagordning-

en expanderade efterhand. I praktiken blev *Berlinkonferensen* ett forum och en viktig symbol för européernas kamp om Afrika, i vilket delar av kontingenten bokstavligen delades upp på en karta mellan en handfull Europeiska stater och kung Leopold II av Belgien.

Den belgiska kungens intressen var koncentrerade till området som i dag har namngivits som Kongo (f d Zaire). Kungen drevs dels av nationalistiska intressen för den Belgiska statens räkning, men även av privatekonomiska intressen i handel med elfenben och gummi. Leopolds intresse av Kongoområdet, och dess viktiga flodsystem för transporter, delades av andra länder som betraktade flodsystemet som en livsnerv för handel och strategiska transporter. Detta gav upphov till en tvist om kontrollen över området som dominerade konferensen och bidrog till det omfattande tidsuttaget. I Berlinöverenskommelsen fastställdes för övrigt bl a att inget landområde kunde betraktas som erövrat om det inte utfördes en "effektiv förvaltning" av landområdet. Denna princip kom att få en stor påverkan på utvecklandet av koloniala arméer under kolonisationen av inlandet.

Förvaltarskapet av de vidsträckta och i vissa fall av tropiska sjukdomar hemsökta koloniala erövringarna medförde ett flertal utmaningar för de europeiska staterna. Samtidigt som risken för motsättningar i Afrika hade mildrats efter Berlinkonferensen upplevde fortfarande de europeiska makthavarna risk för väpnad konflikt på hemmaplan.

Konfliktrisken på den europeiska kontingenten runt förra sekelskiftet medförde att endast mindre truppförflyttningar genomfördes mellan kontinenterna. Exempelvis medförde den rysk-franska försvarspakten som undertecknades år 1894 att Tyskland tvingades planera för ett två-

frontskrig. Som en konsekvens avsattes enbart 3 000 av 524 000 tyska soldater för kolonialtjänstgöring. Undantaget i detta sammanhang var Storbritannien som stationerade nära 70 000 brittiska soldater i Indien för att skydda området från en potentiell rysk invasion och lokalt anstiftade uppror mot kolonialmakten. Den indiska kolonin hade i detta sammanhang en större prioritet än Afrika. De koloniala ländernas ekonomi kunde även begränsa engagemanget. Portugal hade exempelvis inte tillräckligt goda statsfinanser för att stationera ett större antal soldater i Afrika.²⁶

Universallösningen på dessa problem blev att rekrytera lokala förband (koloniala förband). Detta syftade till att dels uppfylla löftena från Berlinkonferensen om ett effektivt förvaltarskap och dels motverka lokala uppror genom att skapa lojala band med delar av lokalbefolkningen. Lokalrekryterade soldater var dessutom betydligt billigare i drift än de europeiska och hade enligt samtida observatörer utvecklat en bättre motståndskraft mot de tropiska sjukdomarna i området, särskilt malarian. Kostnaden i människoliv för de europeiska soldaterna i Afrika hade före mitten av 1800-talet vägt högre än fördelen med ett ökat engagemang i de tropiska delarna av kontinenten.²⁷ Upptäckten av kininet som malariaproylax på 1850-talet förbättrade emellertid möjligheten att överleva. Något som underlättade tjänstgöringen för européerna.²⁸

Alla stater använde koloniala förband och lokalanställda som bärare i sina besittningar, men i synnerhet Frankrike använde styrkorna mer extensivt i andra delar av det franska imperiet. Franska koloniala förband användes både på västfronten under det första världskriget och under det andra världskriget. De koloniala förbandens ledning bestod till stor del av eu-

ropeiska officerare och underofficerare. Av Storbritanniens ca 11 500 soldater i Afrika år 1900 var endast 300 brittiska officerare och underofficerare. I franska Västafrika år 1910 bestod det lokal rekryterade förbandet Tirailleurs Sénégalais av 12 500 soldater, medan den franska styrkan var ca 450 man. Ett flertal av de europeiska officerare som sökte sig till Afrika gjorde detta motiverade av äventyrslystnad och förhoppningen att få leda stora förband eller göra en snabb karriär. Det fanns också ett flertal individer som av politiska skäl inte stöttade de pågående demokratiska processerna i Europa och således ”flydde” eller förvisades till de Afrikanska förbanden.

Personalförsörjningen av de koloniala förbanden hade stora likheter oavsett vilken kolonialmakt de tjänade. Företrädesvis rekryterades soldaterna ur marginaliserade samhällsgrupper med samma etniska bakgrund. Genom segregation var deras sociala positioner låsta. Därvidlag hade de mycket att vinna och lite att förlora på att låta sig värvas av kolonisatorerna.²⁹ Inom dessa befolkningsgrupper och familjer skapades ibland militära traditioner, som i vissa fall ännu finns kvar.

Efterhand kunde dugliga soldater befordras till gruppbefäl, underofficer och i sällsynta fall officer, men sällan över kaptenens grad.³⁰ Soldaten kunde få en mindre pension efter avslutad tjänstgöring.³¹ Soldatfamiljen fick bo i anslutning till kaserområdet och blev ofta en integrerad del av den militära logistikfunktionen på förläggningen. Soldathustrun och barnen fick medfölja ut på fälttågen för att sköta förplägnadstjänsten. Utnyttjandet av hela familjen i militära sammanhang var en del av den afrikanska traditionen som harmoniserade väl med den generella princip som gällde för kolonialmakterna, nämligen att kolonierna skulle bära sina egna utgifter.³²

De förbandstyper som utnyttjades var ofta enklare infanteriförband med få understödsvapen som kanoner. Också hästarna hade en begränsad motståndskraft i det tropiska Afrika och kunde således inte användas som dragdjur. Detta fick till följd att truppen och de medföljande förflyttades bärande all utrustning under långa marscher till fots. De av européerna skapade krigsmakterna blev på sikt en av få relativt väl fungerade institutioner. Lojaliteten som byggdes upp mellan europeiska och lokala befäl utnyttjades symtomatiskt under det kalla kriget för att säkra inflytandet över de lokala politikerna och de väpnade styrkornas lojalitet, samt för att motverka spridandet av den kommunistiska ideologin.

Förutom skapandet av militära förbandsstrukturer implementerades oftast varianter av de civila förvaltningssystem som fanns i hemmanationerna. Det var emellertid upp till de lokala administratörerna att sköta implementeringen, vilket medförde att de civila systemen kunde ha stora skillnader mot hemmanationen.³³ Antalet civila ämbetsmän, företrädesvis män, med ursprung i Europa var ofta i samma minoritet som sina militära landsmän. Detta medförde ett stort behov av lokalrekryterad arbetskraft t ex översättare, poliser och handläggare på lägre nivå.³⁴ De lokalrekryterade ämbetsmännen fick genom sin anställning som lönearbetare en förhöjd social position i samhällena och blev med tiden en lokal elit.

Transparensen inom dessa yrkesgrupper i det koloniala förvaltningssystemet var emellertid lika begränsad som inom den militära organisationen.³⁵ Både den högsta politiska och militära kontrollen över kolonierna låg därför exklusivt i händerna på de vita europeiska bosättarna och administratörerna. Det var genom deras god-

tycke, korruption och nepotism, samt kontroll över kolonins informationstjänst som hemlandets politiska vilja implementerades. Möjligen förstärktes detta av bristen på sympati för demokratiska värderingar som i många fall hade tvingat de europeiska kolonisationsörerna till kontinenten.

Konkurerande lokala maktstrukturer såsom dominerade stammar och befolkningsgrupper som traditionellt varit i majoritet, och därmed uppburit viss makt, bröts efter hand ned med vapenmakt eller mutor och korruption. För de etniska grupperna som tidigare varit i minoritet kunde dock kollaboration med kolonisationsörerna bibringa ett ökat inflytande. Lokalrekryterade ämbetsmän fick på så sätt bilda statsförvaltningen som blev en organisation som kunde utnyttjas för att tjäna privata eller stammens intressen före de behov av styrelse och ledning som fanns hos befolkningen i sin helhet. De korrupta förvaltningstraditioner i statsförvaltningen förstärktes och uppmuntrades under det kalla kriget, så länge det tjänade båda konfliktens parter.

Kolonialtidens konsekvenser

Den europeiska kolonisationen av Afrika innebar en brytpunkt i kontinentens civilisationsprocess. Ändå var det koloniala styret, historiskt sett, relativt kort. På 1960-talet hade det i väsentliga delar upphört. Trots att kolonialmakterna överlämnat styrelsen av landområdena till lokala maktstrukturer fanns ett tungt arv kvar efter den koloniala epokens slut. Detta arv berörde nästan samtliga samhällsområden. Det samhällssystem som kolonialmakterna implementerade under de nära 80 åren av styre hade avgrunds djupa skillnader till de samhällsskikt som varit förhärskande under den förkoloniala perioden.

Med tiden upprättades det för stora delar av befolkningen främmande institutioner såsom ett kolonialt rättsväsende med polis, domstolar, fängelser och myndigheter med uppgift att ta upp skatt.³⁶ Till och börja med delades kontinenten upp utan hänsyn till befolknings etniska tillhörighet och traditioner. Genom ett penndrag inordnades befolkningen i nya strukturer med ny identitet.³⁷ Gränsdragningen, som startade under Berlinkonferensen, drogs genom stamområden som varit etablerade sedan hundratals år. Som en konsekvens splittrades de traditionella samhällena för att därefter tvingas samman med nya och ibland konkurrerande entiteter under nya namn.³⁸ Splittringen av stamområdena kan sägas vara ett embryo till den härskarteknik, att härska genom att söndra, ständigt utnyttjades av kolonialmakten för att vidmakthålla inflytandet över sina landområden. Ytterligare en förklaring till den egensinniga indelningen av landet kan också härledas till bristen på kunskap om förhållandena i det afrikanska inlandet.

Gränsdragningarna skapade nya minoriteter som kände vanmakt inför situationen. Dessa tvingades under vapenmakt att underkasta sig kolonistörernas övermakt. I vissa fall kunde de olika grupperna utnyttja situationen genom ett samarbete med kolonialmakten som gav ett ökat inflytande.

Den brittiska administrationen utnyttjade den etablerade rangordning som fanns i de befintliga maktstrukturerna för styret av sina kolonier (protektorat). Tekniken kallades för "indirekt styre" och inkluderade nästan 129 miljoner undersåtar i det brittiska imperiet. Lokala seder och traditioner fick bibehållas som tidigare, så länge den brittiska överhögheten inte hotades.³⁹ Britterna styrde utrikespolitiken och förhållandet till andra kolonialmakter. Det in-

terna styrelseskicket överläts huvudsakligen åt den befolkningsgrupp som bäst kunde kontrollera landområdet och vidmakthålla den inre ordningen. Systemet verkade som en motor för korruption och maktmissbruk, som dessutom översågs av kolonialmakten. Oförätter begångna av befolkningsgrupper som samarbetade med kolonialmakten under dessa förhållanden levde kvar i minnet tills efter avkoloniseringen avslutats. Av de förfördelade grupperna betraktades Västeuropa med djup missnöjsamhet och förakt.

Fransmännen använde en uttalad assimilerings teknik, innehållande kulturelism, för att styra sina områden. Kärnan i denna strategi var att den franska kulturen i alla delar var överlägsen sederna som utövades i de förvärvade områdena. Lokala seder som inte harmoniserade med de franska idealen om frihet, jämlikhet och broderskap skulle upphöra. Men i praktiken blev resultatet av assimileringssmodellen snarlik det "indirekta styret". Den franska överhögheten behöll makten medan lokal opposition slogs ned eller korrumpades in i det franska systemet.⁴⁰ Om inte invånarna rättade sig efter kolonialmaktens befallningar kunde brutala straffexpeditioner verkställas. Områdena som styrdes var stora och resurserna för sådana åtaganden knappa. Det ansågs därför vara nödvändigt att med hänsynslöshet injaga fruktan hos befolkningen. Som en konsekvens kom befolkningen att stämpla centralstyret som repressivt. En föreställning om centralmakten som i vissa delar ännu levde kvar på kontinenten.

Trots det koloniala styrets utstuderade härskartekniker och överlägsna vapenmakt fanns fortfarande lokal opposition. Fram till det första världskrigets slut kunde den vita överhögheten med kraftfulla metoder kuva befolkningen och hänsyns-

löst exploatera eventuella naturresurser genom tvångsarbete. Exploateringen fortgick många gånger med hemmanationernas goda minne. Afrika skulle civiliseras till varje pris.

Under denna period fanns endast ett fåtal undantag till den påtvingade ”civilisationsprocessen”, däribland uppmärksamheten runt de systemaktiska övergreppen mot befolkningen i kolonin Kongo. Leopold II:s styre av Kongo fick omvärlden att kräva ett intervenerande av den belgiska staten.⁴¹

I konstruktionen av en infrastruktur som underlättade den ekonomiska exploateringen av Kongo etablerades ett system med tvångsarbetare. Befolkningen tvingades även arbeta på de för Leopold II lukrativa gummiplantagerna. Exporten av gummi blev en kassako för kolonistörerna i samband med att ökat behov av råmaterial till produktionen av cykeldäck. Samhällen som vägrade skicka tvångsarbetare till kungens disposition brändes ned och utsattes för hänsynslösa mordpatruller. Kvinnor och barn förslavades av kungens administratörer och tvingades arbeta på plantage. Förhållandena vid dessa inrättningar kan liknas med de arbetsläger med krigsfångar som upprättades av nazisterna under det andra världskriget. Den svenske professorn i folkrätt Ove Bring har liknat Leopolds politik med ett regelmässigt folkmord. Systematiska avrättningar, våldtäkter, stympningar och misshandel väntade de tvångsarbetare som inte inrättades sig i plantagets produktionskrav. De grova övergreppen gick till slut inte att dölja för omvärlden.

År 1908 blev kritiken i Europa mot hanteringen överväldigande och den belgiska staten tvingades överta förvaltarskapet av Kongo. Resultaten av Leopold II:s direkt eller indirekt sanktioner folkmord och

vanstyre räknat i förlorade människoliv har inte fullt ut kunnat fastställas. Innan sin död år 1909 beordrade kungen att alla arkiv över hans Kongostyre skulle förstöras. Olika undersökningar indikerar dock att mellan 5 och 10 miljoner invånare föll offer för kolonialmakten under perioden. Händelserna i Kongo har bl a inspirerat till författaren Joseph Conrads bok *Heart of Darkness* (1902). Boken utgjorde underlag för Francis Ford Coppolas krigsfilm *Apocalypse now* (1979).

Händelserna i det av Leopold II styrda Kongo upprepade sig på ett flertal andra ställen. Under mellankrigstiden hade toleransen i Europa minskat mot den korruption och det omfattande maktmissbruk som systematisk brukades för att styra kolonierna. Till följd av den ekonomiska krisen under 1930-talet uteblev dock någon substantiell förbättring av de humanitära förhållandena i kolonierna. Den stora förändringen inträffar istället efter det andra världskrigets slut. Varken USA eller Sovjetunionen ville bevara ”kolonialväsendet”,⁴² något som fungerande som ett incitament för den lokala oppositionen mot kolonialmakten. Därutöver hade européerna blottat sin sårbarhet genom motgångarna under det första och i synnerhet andra världskriget. Detta visade kolonierna att de europeiska makterna inte var oövervinnliga och att frigörelsen inte var oåtkomlig.⁴³ I Asien blev detta tydligast när kolonialmakterna tvingades kapitulera för det kejserliga Japan.

Kraven på förändring ledde inledningsvis till i det närmaste desperata och icke framgångsrika försök att implementera utvecklingsåtgärder som motiverade ett fortsatt kolonialt styre. Därefter fokuserade kolonialmakterna på att uppmuntra till egen immigration till områdena i syfte att bygga upp industrier som kunde tillhandahålla

råvaror till den starka efterfrågan i Europa. Dessa immigranter försökte ofta med okonventionella medel försvåra avkoloniseringen och säkra sitt inflytande på kontinenten efter självständigheten. Efterfrågan på råvaror ökade under efterkrigstiden, vilket gjorde sådana inflyttningsprojekt attraktiva.⁴⁴ Lokalt fanns endast lågutbildad och lågavlönad arbetskraft som inte hade kunskap att driva företag i den internationella miljön. Tidigare hade kvinnor (se ovan) kunnat både tjänstgöra som soldater och inneha nyckelpositioner i samhället.⁴⁵ Under kolonialtiden förvisades de till hemmet på landsbygden, medan männen uppmuntrades att söka lågavlönade arbeten i städerna. Den av de europeiska koloniala makthavarna implementerade könsmaktsordningen var ny i den afrikanska kontexten. När Afrika avkoloniserades kvarlämnades detta patriarkala arv – i de fall som lokal invånarna kunde dra nytta av den industriella revolutionen var det främst männen som gynnades.

Det kalla kriget och Afrika

Efter avkoloniseringen startade en ny form av maktspel, denna gång med politiska förtecken, det *kalla kriget*. Konflikten intåg på kontinenten bidrog till att Afrika än en gång skulle underkasta sig ett interkontinentalt inflytande. Ett exempel på en hur det kalla krigets effekter kunde gestalta sig kan illustreras genom den för den svenska allmänheten bekanta Kongokrisen åren 1960–64.

I samband med att Kongo fick sin självständighet år 1960 gav det koloniala arvet sig omedelbart till känna. Det nya lokala ledarskapet saknade politisk mognad att hantera situationen och dess myndigheter var svaga. Utbildningsnivån hos ämbetsmännen var förhållandevis låg och sä-

kerhetsstyrkorna kontrollerades fortfarande av en vit maktelit. Mycket få av invånarna i Kongo hade fått någon skolutbildning, vilket skapade svåra brister i självstyret samt underminerade de demokratiska processerna. Förståelsen för demokratins grundläggande principer och parlamentarisismens innebörd var överlag låg hos befolkningen. Politisk nepotism och korrupktion hade tillhört vardagen under kolonialtiden och fortsatte som tidigare i den nya staten. Förutsättningarna att lyckas med den nya statsbildningen var begränsade från första dagen.

Som en konsekvens bidrog det första valet till att splittra landet, då etnisk tillhörighet och stamlojalitet prioriterades före de universella politiska visionerna för den nybildade staten.⁴⁶ Konflikter mellan etniska grupper som med vapenmakt hade tryckts ned under kolonial tiden, eller som uppmuntrats i syfte att söndra oppositionen, kom snabbt upp till ytan. I praktiken innebar situationen att Kongo direkt efter självständigheten blev en söderfallande stat och mindre än två veckor efter självständigheten förklarade sig gruvområdet Katanga för självständigt. FN var vid tiden ovan att hantera militära operationer, men valde efter förfrågan av premiärminister Lumumba att engagera sig i konflikten i syfte att förhindra att ytterligare söderfallande stater skapades i området.

När Lumumba också bad om direkt stöd från Sovjetunionen för att hålla samman landet reagerade västvärlden och tog parti för hans motståndare. Senare greps premiärministern på order av presidenten Kasavubu med stöd av militären.⁴⁷ Han misshandlas till döds av sina antagonister och delar därmed samma öde som otaliga politiska dissidenter i Afrika under efterkolonialismen. Kongokrisens inledning karakteriserar det politiska våld som åter-

kommer tillsammans med militärkupper under de kommande 30 åren. Det rådde ett nollsummespel mellan supermakterna och dess allierade om inflytandet i världen. Afrika var inget undantag i detta spel. Som mest intensivt var kalla kriget i Afrika under 1970-talet då den sovjetiska ledningen aktivt försökte utöva inflytande över kontinenten.⁴⁸

Kolonialmakterna lämnade efter sig underliggande etniska konflikter, en lågutbildad befolkning, misstänksamhet mot myndigheter, korrupta förvaltningskulturer, politisk omognad, brist på demokratiska traditioner, icke-fungerande infrastruktur och endast ett fåtal moderna industriella tillgångar som kunde generera intäkter till statskassan.⁴⁹ De ledare som tog över landområdena utgjordes av den lilla makteliten som fostrats och utbildats i det koloniala systemet med alla dess avarter. Förutsättningarna att lyckas var från början begränsade. Resultatet blev instabila maktstrukturer som avbröts genom återkommande militärkupper. Fram till år 2000 hade 51 av 54 länder i Afrika söder om Sahara vid något tillfälle drabbats av militärkupper.⁵⁰

Trots stormakternas tidigare inställning till kolonialismen förvandlades Afrika un-

der 1960/70-talet till en arena för det kalla krigets politik. I sin oförmåga att leva upp till invånarnas ekonomiska förväntningar blev flertalet afrikanska ledare attraherade av det ekonomiska och politiska stöd som erbjöds av öst- eller västblocket. Som motprestation krävdes emellertid politisk lojalitet. Konsekvensen blev att det kalla kriget frambringade ytterligare en källa till oro i de redan svaga statsbildningarna.

Frukterna av de politiska ideologier som kämpade om inflytande över kontinenten fick mycket få av invånarna på kontinenten, oavsett sympatier, någonsin skörda. Det kalla kriget medförde en ny typ av interkontinentalt inflytande i Afrika – den *politiska kolonialismen*. Möjligheten till stöd från stormakterna och dess allierade skapade förutsättningar för långdragna konflikter och en chans att hävda sig för etniska minoriteter i inrikeskonflikter om makten. I exempelvis Sudan dödades nära 3 miljoner invånare medan upp till 5 miljoner försattes i flykt i kampen mellan politiska grupper understödda av stormakterna och dess allierade.⁵¹

Författaren är major med bakgrund i kavalleriet och tjänstgör vid Högkvarteret Insatsstaben.

Noter

1. Det som benämns *Afrika* i detta dokument ska tolkas som delen söder om Sahara, om inget annat framgår, *kontinenten* betyder hela Afrika.
2. Collins, Robert O: *Africa. A Short History*, Marcus Wiener Publishers, Princeton, NJ 2006, s 10.
3. *Ibid*, s 11.
4. Wesseling, Henk: *Imperiernas tid 1815-1919*, Historisk media, Falun 2009, s 15.
5. *Op cit*, Collins, Robert, se not 2, s 14.
6. *Ibid*, s 30-36.
7. *Op cit*, Wesseling, Henk, se not 4, s 16.
8. *Op cit*, Collins, Robert, se not 2, s 155; Vandervort, Bruce: *Wars of Imperial Conquest in Africa, 1830-1914*, Indiana University Press, Bloomington, IN 1999, s 27.
9. *Ibid*, Vandervort, Bruce, s 4off.
10. *Op cit*, Collins, Robert, se not 2, s 154.
11. *Op cit*, Vandervort, Bruce, se not 8, s 6.
12. Echenberg, Myron: *Colonial Conscripts. The Tirailleurs Sénégalais in French West Africa, 1857-1960*, Heinemann, Portsmouth, NH 1990, s 1.
13. Ericson Wolke, Lars: *Lessons learned? Svenska operativa och taktiska erfarenheter från Kongokrisen 1960-1964*, Försvarshögskolan, Stockholm 2007, s 55.
14. Alpern, Stanley B.: *Amazons of Black Sparta. The Women Warriors of Dahomey*, Hurst, London 1998, s 198ff; *Op cit*, Vandervort, Bruce, se not 8, s 5-6.
15. *Op cit*, Collins, Robert, se not 2, s 1.
16. *Op cit*, Vandervort, Bruce, se not 8, s 7.
17. *Ibid*, s 28.
18. *Op cit*, Collins, Robert, se not 2, s 159; *Op cit*, Vandervort, Bruce, se not 8, s 29.
19. *Op cit*, Vandervort, Bruce, se not 8, s 40.
20. *Ibid*, s 54-55.
21. *Ibid*, s 11-12.
22. *Ibid*, s 36.
23. *Ibid*, s 31.
24. *Op cit*, Collins, Robert, se not 2, s 161-164.
25. Wesseling, Henk: *Söndra och Härska - uppdelningen av Afrika 1880-1914*, Historisk media, Falun 2006, s 130-131. Konferensen startade den 15 november 1884 och avslutades den 26 februari 1885.
26. *Op cit*, Vandervort, Bruce, se not 8, s 42-44.
27. *Op cit*, Collins, Robert, se not 2, s 153.
28. *Ibid*, s 161
29. *Ibid*, s 164
30. *Ibid*, s 181
31. *Op cit*, Echenberg, Myron, se not 12, s 24.
32. *Op cit*, Collins, Robert, se not 2, s 180.
33. *Ibid*, s 180-181.
34. *Ibid*, s 189.
35. *Ibid*, s 180-181.
36. *Ibid*, s 200.
37. *Ibid*, s 189.
38. *Ibid*, s 179.
39. *Ibid*, s 182.
40. *Ibid*, s 182.
41. *Op cit*, Ericson Wolke, Lars, se not 13, s 38.
42. *Op cit*, Collins, Robert, se not 2, s 186.
43. *Ibid*, s 199.
44. *Ibid*, s 188.
45. *Ibid*, s 189.
46. *Op cit*, Ericson Wolke, Lars, se not 13, s 39-41.
47. *Ibid*, s 40.
48. Föreläsning, Gunnar Åselius, 110331.
49. *Op cit*, Collins, Robert, se not 2, s 212-216.
50. Edgerton, Robert B: *Africa's Armies. From Honor to Infamy. A History from 1791 to the Present*, Westview Press, Boulder, CO 2002, s 141, 223-224.
51. *Ibid*, s 115ff.